EEN JAVAANSCH BRONS VAN HAYAGRĪVA

(met eene photo)

door N. J. KROM.

Voorstellingen van Hayagrīva, den god met den paardenek, zijn in verhouding tot de niet onbelangrijke rol, welke hij in verschillende mahayanistische teksten speelt, betrekkelijk zeldzaam, zoowel op Java als elders. Het meest komt hij voor niet op zichzelf, doch als volgeling van Avalokiteṣvara en wel bepaaldelijk van dien Bodhisattva, wanneer deze als Amoghapāṣa is afgebeeld ¹.

Alleenstaande Hayagrīva's zijn nog zeldzamer. Van Java kennen wij een tweearmig exemplaar; voor de meerarmige was men zoo goed als geheel aangewezen op latere Tibetaansche en Oost-Aziatische voorstellingen. En alleen het feit, dat een sādhana-tekst van een driekoppigen en achtarmigen Hayagrīva sprak, bewees, dat zulk een vorm ook in den tijd der echte Indische kunst bekend geweest moest zijn; of het intusschen tot een uitbeelding ervan was gekomen, wist men niet.

De Javaansche kunst, welke reeds tot de oplossing van zoo menig probleem der Indische iconografie het hare heeft bijgedragen, geeft ook hier uitsluitel. De vondst van een driekoppig en achtarmig Hayagrīva-bronsje, blijkens de afwerking uit haar bloeitijd afkomstig, is dan ook voor de studie van de Buddhistische iconografie van groot belang, zoodat dit voorzoover mij bekend *geheel eenig* exemplaar een afzonderlijke bespreking ten volle verdient.

De geschiedenis van het beeldje zelf is een leerrijk voorbeeld

¹ Voor Nederlandsch-Indië kan in het bijzonder verwezen worden naar de Kṛtanagara-bronsjes, afgebeeld in Versl. Meded. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Lett. 4, VI p. 138 (zie ook p. 258 sqq.) en in Tjandi Djago (Archaeol. Onderzoek op Java en Madura I), tweede plaat van achteren, en naar den Amoghapāṣa van Padang Tjandi, Tijdschr. Ind. Tl. Lnd. Vlkk. 49 pl. II bij p. 173. Dergelijke voorstellingen van elders worden besproken of geciteerd in de Avalokiteṣvara-beschrijvingen van Foucher's Étude sur l'iconographie bouddhique de l'Inde I p. 99 sqq., II p. 22 sqq.

van de wijze, waarop hier te lande merkwaardige stukken verdwijnen kunnen. In 1904 trof de Heer Knebel, lid der Oudheidkundige Commissie, bij het opmaken van den oudheidkundigen inventaris van de afdeeling Bangil der residentie Pasoeroean dit beeldje aan in de afdeelingshoofdplaats ten huize van den voormaligen regent. Deze had het als poesaka ontvangen van zijn schoonvader, den vroegeren regent van Modjokerto, in wiens afdeeling het nabij Modjo-agoeng was opgegraven. De eigenaar was niet bereid het voorwerp voor geld of goede woorden af te staan, hetgeen, waar het immers een poesaka gold, werd geëerbiedigd.

Toch was het stuk eenigen tijd later verdwenen, verkocht «aan een Europeaan», gelijk bij navraag bleek; wie werd er niet bijgezegd. Thans eerst, in 1912, is het weer te voorschijn gekomen. Op een mededeeling, dat zich te Buitenzorg¹ een beeldje bevond, dat ik volgens de beschrijving voor een Haya-grĭva hield, deed ik nader onderzoek en bevond na vergelijking met het rapport van den Heer Knebel, dat dit stuk hetzelfde zijn moest als het vroegere Bangilsche. Het bleek dan ook, dat het in de residentie Pasoeroean door aankoop «van een inlander» (ook hier geen naam) was verkregen, eveneens met de bijvoeging, dat het oorspronkelijk was opgegraven in het Modjokerto'sche. Die vindplaats (welke dus in elk geval vaststaat, ook al ware het Buitenzorgsche exemplaar een ander dan het Bangilsche) is daarom van belang, omdat zij gelegen is in de onmiddellijke nabijheid van de overblijfselen van het oude Majapahit, in de 13de en 14de çaka-eeuw hoofdstad van het laatste groote Javaansche Hindoe-rijk.

Dit bewijst intusschen nog niet, dat het beeldje werkelijk ook uit die periode en van die plaats zou zijn; juist zulk een klein voorwerp kan gemakkelijk van elders meegebracht zijn. In verband daarmee moet er de nadruk op gelegd worden, dat de geheele bewerking in alle opzichten typisch-Javaansch is, zoodat er m. i. geen kwestie van zijn kan, dat het beeldje van buiten Java zou zijn ingevoerd. Meer kan met zekerheid niet vastgesteld worden, want terwijl bij steenen beelden de stijl al gauw ver-raadt of het stuk Midden- dan wel Oost-Javaansch is, gaat bij bronsjes onze kennis van dit soort criteria nog niet zoover,

¹ In het bezit der vereeniging „Widya poestaka” aldaar.

vooral tengevolge van de groote onzekerheid omtrent de oorspronkelijke afkomst dier bronsjes. Naar de geheele opvatting en richting die er uit spreken, laat zich met dezen Hayagrīva nog het best de Trailokyavijaya-voorstelling vergelijken, waarvan exemplaren te Batavia, te Leiden (twee) en te Londen aangetroffen worden ¹, maar ook daarvan geeft de afkomst niet veel licht; de gegevens wijzen hier weliswaar meer op Midden-Java, doch zijn hoogst onzeker. ²

Wat nu de voorstelling zelf betreft, is het opmerkelijk, dat de beide Javaansche op zich zelf staande Hayagrīva's den god juist in zijn meest eenvoudigen en in zijn meest samengestelden vorm weergeven. De éénvoudigste vorm is die, welke wordt aangetroffen op het steenen beeld van Tjandi Djago, afgebeeld op plaat 1 van de monografie over dien tempel ³; het beeld zelf is thans als N° 76a opgenomen in het Museum te Batavia. De god is weergegeven in menschenlijken vorm, de linkerhand steunt op een knots, de rechter is tot ter hoogte van het hoofd opgeheven met gestrekte vingers. Hij draagt twee slangen als upavita en heeft om de lendenen een tijgerhuid geslagen, doch zijn ornaat wijkt overigens niet af van het gewone «vorsten-ornaat» van dit soort beelden. Hij heeft geen tiara, doch om zijn hooggekuifde hardosch sluit een band met doodskoppen-versiering. Ten slotte vallen nog zijn groote ronde oogen en de sporen van een baard op. Zeer sterk sprekend is de voorstelling niet en, indien het beeld los ergens gevonden was zonder inscriptie, zou er groote kans bestaan hebben, dat men het voor een Ġiva als Kāla gehouden zou hebben, wiens afbeeldingen op Java met de hier beschrevene veel overeenkomst hebben. Nu

¹ Zie Raffles, *History of Java* pl. 77 cf. p. 56; Kinsbergen's foto's 186 en 187; Notulen Batav. Genootsch. 1890 p. LXXI n°. 655a; Pleyte, *Bijdr. Tl. Lnd. Vlk. Ned. Ind.* 6, VIII p. 379 sq., X p. 195 sqq.; Foucher, *Bull. École franç. Extr.-Or.* IX p. 48—50; Juynboll *Catal. Leiden* p. 94 n°. 1760 en 1630/5.

² Het Bataviasche stuk is overgenomen uit de Jogjasche collectie Klāring zonder opgave van vindplaats; van het Londensche vermeldt alleen het onderschrift van de plaat bij Raffles (het is bekend, dat deze onderschriften niet altijd even betrouwbaar zijn), dat het uit de buurt van den Diēng zou komen; van het eerste Leidsche stuk is de afkomst niet bekend, terwijl het tweede waarschijnlijk naar den vorm van het Bataviasche is nagegoten, zoodat de afkomst „Jogjakarta” hier niet veel bewijst; in die laatste plaats woonde een bekend nagierter van oude bronzen.

³ Zie ook pag. 102 aldaar.

echter is niet alleen het beeld op een Buddhistischen tempel gevonden, doch sluit de inscriptie (in *nāgarī*) «*bharāla Haya-grīva*» allen twijfel uit.

Intusschen heeft de beeldhouwer zich toch in hoofdzaak wel aan de gangbare voorstelling van den tweearmigen Hayagrīva gehouden, gelijk blijkt uit de beschrijving in *Padmākaramati's Khasarpaṇa-sādhana*, waar men leest ¹:

«Hayagrīvo raktavarṇaḥ, kharvo, lambodara, ūrdhvajvalat-piṅgalakeṣo, bhujaṅgayajñopavīti, kapilataṛaṣmaṣṭruṣṇīparicita-mukhamanḍalo, raktavartulatrinetra, bhṛkuṭīkuṭilabhrūko, vyāghracarmāmbaro, daṇḍāyudho, dakṣiṇakareṇa vandanābhinayī».

(Hayagrīva is rood van kleur, mismaakt, dikbuikig, met hooge vlammend gele haardosch, met een slang (of slangen) als brahmanenkoord, de rondte van zijn gezicht omgeven door een dichten rossigen baard, met drie roode ronde oogen, met een in frons ² gefronste wenkbrauwen, in een tijgerhuid gehuld, met een knots gewapend, met de rechterhand een eerbiedige begroeting weergevend.)

De kleuraanwijzingen moeten hier bij een steenen beeld buiten rekening gelaten worden. Het derde oog en de gefronste wenkbrauwen ontbreken, die laatste zijn trouwens al heel moeielijk aan te brengen in combinatie met groote ronde oogen. Verder is de steenen Hayagrīva stellig niet mismaakt en, hoewel eenigzins gezet, ook niet dikbuikig te noemen; wat men onder dit lambodara te verstaan heeft, blijkt wel het best uit de bekende voorstellingen van den in de *sādhana's* eveneens lambodara genoemden Kuvera-Jambhala. ³ Maar voor de rest heeft de beeldhouwer op Java trouw de opvatting van de *sādhana* gevolgd: haar, baard, slange-upavīta, ronde oogen, tijgerhuid, knots en handhouding komen precies overeen. De beeldhouwer op Java — want dat de beelden van Tjandi Djago, gelijk men vroeger wel eens gemeend heeft ⁴, van elders zouden zijn ingevoerd, komt ons, gezien hun zeer speciaal Javaansche stijl, afwerking en versiering, niet heel waarschijnlijk voor.

Hoe goed op Java het Indische origineel gevolgd is, blijkt ten overvloede nog uit de groote overeenkomst van het Javaansche

¹ Volgens den tekst bij Foucher, *Icon. bouddh.* II, p. 26.

² of evenals „*Bhṛkuṭī*”.

³ Cf. Foucher l. l. pag. 50, sqq. en I p. 123, sqq.

⁴ Zie Tjandi Djago, p. 83 sq.

exemplaar met de toch eveneens aan een Indischen Hayagrīva ontleende voorstelling van den Tibetaanschen rTa-mgrin, zooals die b.v. is afgebeeld op pl. 105 van Grünwedel's *Mythologie des Buddhismus in Tibet. und der Mongolei*. Daar het hier een teekening gold, heeft men de roode kleur op het lichaam en de goudgele op het haar aan kunnen brengen; ook zijn de gefronste wenkbrauwen en het derde oog weergegeven. De slange-upavīta is niet duidelijk, maar overigens is de voorstelling dezelfde als die op Java, zelfs in zooverre, dat ook hier van mismaaktheid of dikbuikigheid geen sprake is.

Het zou geen nut hebben de verdere Tibetaansche afbeeldingen na te gaan, te minder waar deze grootendeels gestalten en attributen vertoonen, waarvoor geen Indische aequivalenten te vinden zijn ¹. Alleen dient een uitzondering gemaakt te worden voor den eveneens bij Grünwedel afgebeelden ² vierarmigen vorm, genomen uit den Berlijnschen Kanjur van 1410, een vorm die later bij de bespreking van het Javaansche bronsje te pas zal komen. De god staat hier in pratyāliḍha, d. w. z. met gestrekt linker en gebogen rechterbeen; boven het hoofd verheft zich de paardekop, waaraan hij zijn naam dankt. De linker achterarm houdt een lotusbloem, de linkervoorhand draagt een rond voorwerp, waarin Foucher de «booze planeet» (krūragraha) herkende ³. Rechts voert de voorhand een stok, terwijl de achterhand geen attribuut draagt, doch den wijsvinger naar boven gestrekt houdt, een houding, die de dreigende (tarjanī-mudrā) genoemd wordt. De slange-upavīta ontbreekt ook hier, doch baard, derde oog en tijgervel komen voor. Gelijk men zien zal, is deze voorstelling vooral daarom belangrijk, omdat zij in enkele punten met het Javaansche bronsje overeenstemt, waar dit laatste van de sādhana afwijkt.

Daar de bijgevoegde foto een beschrijving in bijzonderheden van het bronsje overbodig maakt, kunnen wij ons bepalen tot die zaken, welke van bepaald iconografisch belang zijn ⁴. Zooals boven vermeld werd, staat ons gelukkigerwijze voor den acht-

¹ Men vergelijkte b.v. Pander, *Das Pantheon des Tschangtscha Hutuktu* p. 80 sq.

² Fig. 138 op p. 163.

³ l. l. II, p. 55, noot 1.

⁴ Voor de beschrijving van de verdere bijzonderheden van kleding enz. kan verwezen worden naar die van den heer J. Knebel in de *Rapporten der Commissie in Nederl.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek*, 1904 p. 26 sq.

armigen Hayagrīva weder een sādhanā ten dienste, welks woorden hier volgen ¹.

»Āryahayagrīvaṃ raktavarṇaṃ, trimukhaṃ, aṣṭabhujāṃ; pratimukhaṃ trinetraṃ; nīlasitadakṣiṇetaravadanaṃ, śarpābharaṇaṃ, lalitākṣepapadanyāsaṃ, krodhadṛṣṭinirīkṣamāṇaṃ; prathamamukhaṃ smerāṃ; lalajjihvaṃ dakṣīnamukhaṃ; daṃṣṭrāvāṣṭabdhauṣṭhavāmamukhaṃ; vyāghracarmanivasanaṃ, vajraḍaṇḍakaraṇamudrācārodyatadakṣiṇakaracatuṣṭayaṃ, tarjanikākṛūrāgrahapadmadhanurudyatavāmakaracatuṣṭayaṃ, Akṣobhyamaulinaṃ dhyāyāt.»

(Men denke zich den edelen Hayagrīva roodkleurig, driehoofdig, achtarmig; met drie oogen in elk gelaat, het rechter en het linker gelaat (resp.) blauw en wit, met slangen (of een slang) getooid, de voeten houdende in lalitākṣepa (d. i. met afhangend rechter- en opgetrokken linkerbeen); een toornigen blik werpend, het eerste gelaat lachend, het rechter met spelende tong, het linker met de slag tanden op de lip geklemd; gehuld in een tijgerhuid, in zijn vier rechterhanden een vajra, een stok, de karaṇa-houding en een pijl voerend, in zijn vier linkerhanden een tarjanikā, een booze planeet, een lotus en een boog houdend, en met Akṣobhya in den hoofdtooi.)

Wat de karaṇa-houding is, is niet bekend, evenmin als de juiste beteekenis van tarjanikā. Hieronder komen wij op beide woorden terug.

Gelijk bij den eersten oogopslag blijkt, zijn er tusschen de sādhanā en het bronsje evenzeer punten van verschil als van overeenkomst.

Dadelijk valt op, dat in de sādhanā geen sprake is van den paardekop, doch daarentegen een Akṣobhya-beeldje (in een tweeden tekst een Amitābha ²) aan de hoofdtooi wordt toegeschreven. Het staat intusschen vast, dat door den paardenkop af te beelden de vervaardiger van het bronsje niet iets nieuws verzonnen heeft, immers een tweede Indische sādhanā, een tweearmigen Hayagrīva beschrijvend, noemt reeds diens «dvitīyamukhaṃ nīlaṃ hayānaṇaṃ hīhikāranādinam» ³), dus speciaal den brieschenden paardekop, zooals die bij het bronsje ook gevonden wordt. In de Tibetaansche kunst is de paardekop het

¹ Weder naar den tekst bij Foucher l. l. p. 54.

² Amitābhaçiraskam, l. l. p. 55 noot 2.

³ l. l. p. 54 noot 1.

voornaamste herkenningsteeken van den god geworden, gelijk het dan ook op bovenaangehaalde Kanjur-illustratie te vinden is.

Een tweede punt van verschil is, dat de sādhanā den god in lalitākṣepa doet zitten, terwijl hij op het bronsje staat in pratyālīḍha en daarbij vier mannen- en vier vrouwengestalten onder den voet verbrijzelt. Dat dit ook geen innovatie van Java is, blijkt eenerzijds uit den eveneens in pratyālīḍha staanden Hayagrīva van den Kanjur, waar intusschen geen personen onder de voeten vertrappt worden, anderzijds uit een beschrijving in het Pantheon van Tschangtscha Hutuktu en een Tibetaansch beeldje uit het Berlijnsch Museum ¹, waar Hayagrīva twee daemonen vertreedt. Wel moet echter geconstateerd worden, dat de vertrapte wezens bij het Javaansche bronsje meer in getal zijn en stellig niet het uiterlijk van daemonen hebben; eerder zouden zij om hun vorstelijk ornaat voor goden gehouden kunnen worden. Wellicht is hierbij analogie met den bovengenoemden Trailokyavijaya in het spel; waarschijnlijker echter is, dat een ons onbekend verhaal omtrent Hayagrīva gevolgd is.

Daar de sādhanā niets over het aantal beenen vermeldt, zullen er wel twee bedoeld zijn, temeer waar het uiterst moeielijk moet zijn om met vier of meer beenen in lalitākṣepa te zitten. Het bronsje heeft vier beenen. Dat verder met het afhangend kleedje de tijgerhuid van de sādhanā bedoeld zou zijn, blijkt uit niets, terwijl ook de slangetooi niet aangetroffen wordt, tenzij men in de uiteinden van het onder de borst loopend snoer slangekoppen mocht willen zien.

Het voorkomen van drie koppen is weer geheel met de sādhanā in overeenstemming, evenals het feit, dat op alle drie het derde oog is aangebracht in den vorm van het knobbeltje op het voorhoofd, dat ons zoo bekend is van de Buddha- en Bodhisattva-beeldjes, waar het de ūṛṇā weer moet geven. Merkwaardig is ook de uitdrukking op de drie gezichten, het voorste heeft wel degelijk den vereischten lachenden trek, en terwijl op het rechter de spelende tong niet is aangebracht, is daarentegen op het linker duidelijk te zien, hoe, evenals de sādhanā dat verlangt, de twee slagstanden op de onderlip geklemd zijn. Deze overeenstemming op een betrekkelijk ondergeschikt punt is wel treffend.

¹ Zie voor beiden Das Pantheon enz. p. 81 en noot 1 aldaar.

Het belangrijkste echter zijn de attributen, die door de acht handen gevoerd worden.

De sādhanā geeft op: rechts (van voren naar achteren) 1. vajra, 2. stok, 3. karaṇamudrā, 4. pijl; links (in dezelfde volgorde) 1. tarjanikā, 2. booze planeet, 3. lotus, 4. boog. Het bronsje vertoont: rechts 1. booze planeet, 2. onbekende mudrā, 3. zwaard, 4. pijl; links 1. lotus, 2. een ruitvormig voorwerp met steel, 3. stok, 4. boog.

Alleen pijl en boog nemen dus bij beide dezelfde plaats in, doch behalve deze twee zijn er nog minstens drie andere, stok, lotus en booze planeet, die, zij het ook niet in dezelfde handen, aan beide gemeen zijn. Zelfs is er een zeer groote waarschijnlijkheid, dat nog een zesde hand bij beiden overeenstemt. De beschrijving geeft een karaṇamudrā en een tarjanikā, het beeldje houdt één hand in een ons onbekende mudrā. Wat een tarjanikā is, weten wij niet, doch gesteld, dat het ook een mudrā is, dan zou het toch wel in geen geval iets anders zijn dan de in den naam liggende tarjaṇi-mudrā. De tarjaṇi-mudrā is ons uit de beeldende kunst zeer goed bekend en op grond daarvan kan met zekerheid geconstateerd worden, dat de houding van den tweeden rechterarm van het bronsje *niet* de tarjaṇi-mudrā is. Daaruit volgt, dat het dan heel waarschijnlijk is, dat die houding de in de sādhanā genoemde karaṇa-mudrā is. Is deze veronderstelling juist, dan zou dus dit beeldje leeren, wat wij onder een karaṇa-mudrā hebben te verstaan: een met den rug naar achteren en gestrekte vingers opgeheven hand, waarbij de ringvinger naar voren gebogen is en zodoende met den top den eveneens wat naar binnen gebogen duimtop nadert.

Van de andere overeenstemmende emblemē dient de aandacht een oogenblik gevestigd te worden op de booze planeet. Deze heeft bij het bronsje een vierkanten vorm, zoodat er geen kans meer is, dat hij met een rad verwisseld zou kunnen worden, gelijk met den ronden vorm van ditzelfde attribuut op de meermalen geciteerde Kanjur-illustratie door Grünwedel is geschied. De voorstelling van den krūragraha bij het bronsje lijkt daardoor meer op een bloem, of nog beter — men vergeve ons de vergelijking, doch zij is werkelijk de meest juiste — op een soort van gebakje.

Bij de twee resterende armen is er één die een zwaard draagt, hetgeen in de sādhanā niet genoemd wordt; daaren-

tegen vertoont het beeldje den daar opgegeven vajra weer niet. Dit is het eenige geval, slechts bij één van de acht armen dus, dat het bronsje positief van de sādhanā afwijkt.

Er blijft nu nog één arm over. De bronzen Hayagrīva draagt een onbekend voorwerp, ruitvormig en met een steel; ware het niet zoo breed, men zou het voor een lanspunt kunnen houden. De sādhanā noemt een «tarjanikā». Zou er eenige waarschijnlijkheid zijn, dat dit voorwerp en dit woord elkaar dekken? In het Petersburgers Woordenboek ¹ vindt men voor tarjanikā «wohl eine best. Waffe», onder verwijzing naar één plaats in Hemādri's Caturvargacintāmaṇi ². Daar komt het voor, evenals het, klaarblijkelijk in dezelfde beteekenis, in die omgeving meermalen te vinden tarjaṇī ³, onder een reeks van godenattributen, meerendeels wapensoorten. Evenwel staan tusschen die wapens ook voorwerpen als b.v. bidsnoer en schedelnapje, en zoo is het in het geheel niet vaststaand, dat tarjanikā juist een wapen zijn moet; uit de plaats bij Hemādri blijkt alleen, juist wat wij ook uit de Hayagrīvasādhanā zien, dat met dit woord een goden-attriboot, wapen of niet, wordt aangegeven. Zoolang wij niet nauwkeuriger weten wat het eigenlijk is, blijft de mogelijkheid open, dat het voorwerp, dat de bronzen Hayagrīva in de tweede linker hand houdt, een tarjanikā is. Weliswaar zou tegen die opvatting kunnen pleiten, dat de Hayagrīva van den Kanjur één zijner handen in de bekende tarjaṇī-mudrā houdt, waaruit zou zijn af te leiden, dat de tekst met dat tarjanikā eigenlijk tarjaṇī-mudrā bedoelt ⁴: wie echter weet, op welke wijze dikwijls de Tibetaansche voorstellingen uit de Indische zijn afgeleid, zal dat argument minder steekhoudend vinden, dan het lijkt; immers de Tibetaan kan heel best op grond van een tekst, waarin het woord tarjanikā stond, gewerkt hebben en toen hij dit woord niet begreep, of liever verkeerdelijk meende te begrijpen, dat er de hem wel bekende tarjaṇī-mudrā mee bedoeld was, die laatste te goeder trouw, doch niettemin in strijd met de Indische opvatting, hebben aangebracht.

¹ In de latere verkorte uitgave met supplementen (in de oude komt het woord niet voor).

² Vol. II, Part. I, p. 128, 2 van de uitgave in de Biblioth. Indica.

³ pag. 127, 5, 11, 16; 128, 8, 13, 18; 129, 1, 6, 11.

⁴ Dit laatste is de meening van Foucher, l. l. p. 54 noot 6. Waarom wordt dan echter, evenals bij de karaṇa-mudrā, het woord mudrā of een aequivalent daarvan niet genoemd?

Ten slotte, na de bespreking van deze details, welke zoo duidelijk aantoonen, met hoe vele en velerlei gegevens de vervaardiger van dergelijke voorstellingen had rekening te houden en hoe weinig vrij hij was, moet een groote verdienste van het geheel te meer opvallen. In zijn uitgave van de sādhanas noemt Foucher, afgaande op de beschrijving en geen uitbeelding daarvan kennende, den achtarmigen Hayagrīva «cette figure de cauchemar, où le grotesque le dispute à l'horrible.»¹ Zoo iets was te verwachten, maar op het beeldje zelf zijn niettemin die woorden stellig niet van toepassing. Des te meer is dan ook de matiging en de kunstzin van den vervaardiger te prijzen, die uit zooveel vreemdsoortige gegevens een geheel wist te maken, dat, afgescheiden van zijn iconografische merkwaardigheid, alleen reeds om zijn fraaie lijnen, proporties en geheele opvatting een eereplaats verdient onder de Buddhistische bronzen.

Batavia, Augustus 1912.

¹ l. l. pag. 54.